

Skandináv jogi realizmus

Szerző: BADÓ Attila

Affiliáció: egyetemi tanár, SZTE

Rovat: Jogbölcsélet

Rovatszerkesztő: SZABÓ Miklós, JAKAB András

Lezárás dátuma: 2022.11.01

Idézési javaslat: BADÓ Attila: „Skandináv jogi realizmus” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Jogbölcsélet rovat, rovatszerkesztő: SZABÓ Miklós, JAKAB András) <http://ijoten.hu/szocikk/skandinav-jogi-realizmus> (2023). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

A skandináv jogi realizmus a jogi formalizmussal szembehelyezkedő, a pszichológia és a nyelvelmélet korabeli eredményeit alkalmazó jogelméleti irányzat, mely tulajdonképpen három svéd és egy dán szerző jogelméleti munkásságából áll össze. Az iskola képviselői a metafizikai szemlélet eliminálását, a jogi „babonák” elleni harcot, a tényekre koncentráló empirikus ismeretszerzést tűzték ki célul a jogtudományban. A jogot társadalmi jelenségnek tekintették, és a jogrendszer alapproblémáinak megértéséhez pszichológiai, szociológiai, történeti és nyelvelméleti jellegű magyarázatokat adtak. Ez a természetjoggal és a korabeli jogpozitivizmussal szembenálló, a jogot társadalmi jelenségként felfogó, a metafizikai szemléletet elutasító „realizmus” válik a skandináv jogfilozófiai iskola alaptételévé, mely az irányzathoz sorolt szerzőket összeköti. Ezzel a hozzáállással keresnek válaszokat arra, hogy miként lehet túllépni a kortárs jogelmélet metafizikát igénylő vitáin, hogyan lehet megválaszolni a „Sein és Sollen” kérdésfelvetést, hogyan lehet magyarázatot adni a jog érvényességének problémájára, a jog és az erkölcs, a jogi nyelv és a valóság viszonyára, és nem utolsósorban arra is, hogy mi a realista jogtudomány valós feladata.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés

2. A skandináv jogi realizmus képviselőinek jogfelfogása

- 2.1. Axel Hägerström
- 2.2. Anders Vilhelm Lundstedt
- 2.3. Karl Olivecrona
- 2.4. Alf Niels Christian Ross

3. A skandináv jogi realizmus jelentősége a jogelméletben és hatása a joggyakorlatra

4. JEGYZETEK

1. Bevezetés

[1] A skandináv jogi realizmus alapítójának a svéd Axel Hägerström (1868–1939) tekinthető, aki az uppsalai egyetem filozófia professzora volt 1893-tól 1933-ig. Az ő nézeteit követők, továbbfejlesztők

közé tartozik A. V. Lundstedt (1882–1955), Karl Olivecrona (1897–1980) és Alf Ross (1899–1979). Jóllehet olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a fenti gondolkodók nézeteiben az alapító mester, Hagerström iránti rajongáson túl semmi közös nincsen, ez az érdeklődésbeli, részletkérdésekben kimutatható nézetbeli különbségek ellenére is erős túlzásnak tekinthető. Az viszont elmondható, hogy az amerikai jogi realizmushoz képest (mely inkább a joggyakorlat problémáira reflektált) a skandináv realisták elsősorban a jog ontológiai, episztemológiai alapkérdéseire kerestek választ, így a közös vonások valóban az úgynevezett uppsalai filozófiai iskola alapítójának tekinthető Hägerström filozófiai alapvetéseiben találhatók meg. Hägerström a filozófiai tételek megfogalmazásán túl intenzív jogtörténeti kutatásokat is folytatott, és főként római jogi példákon keresztül jut arra az iskolaformáló következtetésre, hogy a jog alapvetően mitikus jellegű, és a jogi fogalmak többsége babonákra vezethető vissza. E fogalmak mögött nincsen semmilyen reális tartalom az empirikusan megismerhető világban. A jogi fogalmak mögött valójában csak „érzés-sorok” állnak és a jogrendszer is érzéssorok mozgatója. Hägerström úgy vélte, hogy a „jog” alapvető eszméi, mint a „kötelesség”, „alanyi jog”, vagy a „tulajdon” fogalmai a jog rituális formáságaira adott pszichológiai válaszok csupán. Szerinte az olyan fogalmak, mint „jog” és a „kötelesség” alapvetően a realitáson kívülálló fogalmak, mivel létezésük tudományosan nem ellenőrizhető vagy bizonyítható. Lehet, hogy befolyásolhatják vagy irányíthatják azt a személyt, aki ilyen jogot vagy kötelességet szerez, de végső soron, ha nem állják ki a tényszerűség próbáját, akkor pusztán fantáziák. Az irányzat a metafizikai szemlélet eliminálását,^[1] a jogi „babonák” elleni harcot, a tényekre koncentrááló empirikus ismeretszerzést tűzte ki célul a jogtudományban. A jogot társadalmi jelenségnek tekintette, és a jogrendszer alapproblémáinak megértéséhez pszichológiai, szociológiai, történeti és nyelvelméleti jellegű magyarázatokat adott. Ez a természetjoggal és jogpozitivizmussal szembenálló, a jogot társadalmi jelenséggként felfogó, a metafizikai szemléletet elutasító^[2] „realizmus” válik a skandináv jogfilozófiai iskola alaptételévé, mely az irányzathoz sorolt szerzőket összeköti.

2. A skandináv jogi realizmus képviselőinek jogfelfogása

2.1. Axel Hägerström

[2] Axel Hägerström^[3] jelentősége túlmutat a jogelméleten. Bár jogtörténeti,^[4] jogfilozófiai kérdésekkel is behatóan foglalkozott,^[5] a filozófia professzoraként a korszak meghatározó bölcseleti gondolkodójának számított, aki a konzervatív idealista hagyományokkal^[6] szakítva egy radikális, „realista”, az adott korban újszerű értékelméletet hirdetett. Tagadta azt az idealista elképzelést, mely szerint az emberi elme, és az elme által teremtett kategóriák határozhatják meg a valóságot. Az elmélet lényegi eleme továbbá, amit később sokan „értéknihilizmusnak” bélyegeztek, az objektív értékek tagadása. Azt állította, hogy nem létezik jó és rossz, csupán szavak, szavakból összeálló mondatok léteznek, melyek érzelmi hozzáállást tükröznek a tényekhez, egyes konkrét szituációkhoz.^[7]

[3] Ebből a filozófiai alapállásból érthető meg Hägerström jogfelfogása, amit mindenekelőtt a természetjoggal és az Austintól Kelsenig terjedő jogpozitivisták elméletekkel szembeni állásfoglalásán keresztül lehet megismerni. Az értékek objektivitását tagadó álláspontja a természetjogi koncepciók nyilvánvaló elutasítását jelentette. Ugyanakkor azt, hogy a jog alapja és összetartó ereje az imperatív állami parancs, vagy egyfajta állami kényszerrend lenne, igen részletesen cáfolja.^[8] Szerinte a jogrend kohéziós erejét nem az államhatalom, vagy valamilyen akaratot megfogalmazó szuverén, hanem legalapvetőbb szinten a szociális ösztön biztosítja. A közösségek tagjai általában hajlanak arra, hogy általános magatartási szabályokat kövessenek.^[9] Létfenntartásuk érdekében erre persze az állatok is képesek, ám a különbség abban áll, hogy „az emberi társadalmakban ez az ösztön tudatosan alkotott, meghatározott módon életbe léptetett törvényekhez és a jogrendszer más szabályaihoz is kapcsolódhat. Ebből következik, hogy az emberi társadalmakban a létfenntartáson és szaporodáson túlmenő célok érdekében való együttműködés is lehetségessé válik.”^[10] A jogrend fenntartásához ugyanakkor szükség van arra is, hogy létezzen

egy olyan erkölcsi nyomás az egyénre, amit tovább erősít az attól való félelem, hogy bizonyos cselekedetek kényszer alkalmazását vonják maguk után. E három tényező, vagyis a szociális ösztön, az erkölcsi nyomás és a kényszertől való félelem teszi lehetővé a jogrend fenntartását. E tényezők azonban nem foghatók fel úgy, mint parancsokat, tilalmakat kibocsátó valóságos hatalommal bíró egyetlen akarat, és nem is lehet egy társadalomban olyan egyént, vagy csoportokat találni, akiknek akaratát szuverénnek lehetne tekinteni.^[11]

[4] A jogpozitivizmust ráadásul azon az alapon kritizálta, hogy az szükségszerűen természetjogi megalapozással nyerhet csak értelmet. Az állam nem hatalmazhatja fel saját magát azzal a hatalommal, ami parancsokat adhat. Ahhoz léteznie kell egy előzetes jognak, ami nyilvánvalóan természetjogi jellegű lehet csupán. Ilyennek tekintette Kelsen jogrendet megalapozó „misztikus” alapnormáját is.^[12]

[5] Hagerström-nek a jog mibenlétére és természetére adott leírását több tanulmányának mozaikjaiból lehet összeállítani, amire a skandináv jogi realizmusról írt tanulmányában Sherbaniuk tett kísérletet. Az általa összeállított meghatározás a jogot mint társadalmi jelenséget így írja le:

A jog az érdekek kifejeződése. A társadalmon belüli érdekellentétek során bizonyos érdekek törvények formájában jutnak kifejezésre. Az így kialakuló szabályrendszer folyamatosan aktualizálódik, és heterogén tényezők egész tömege szövetkezik annak fenntartására, anélkül, hogy ebben egyetlen akarat meghatározó lenne. E tényezők között szerepel a nép igazságérzete, az osztályérdekek, az általános hajlam a körülményekhez való alkalmazkodásra, az anarchiától való félelem, a nép elégedetlen részének szervezetlensége, valamint az úgynevezett törvények betartásának öröklött szokása. A jogrendnek mint hatalomnak a létezése arra a tényre redukálódik, hogy bizonyos kényszerítő szabályokat az alattvalóknak az azokhoz való pozitív hozzáállása révén ténylegesen fenntartanak...^[13]

[6] Arra a kérdésre, hogy e sajátos kényszerhez, vagyis a joghoz való pozitív hozzáállása a társadalomnak miből fakad, és a rendszeres jogkövető magatartása mivel magyarázható, Hägerström pszichológiai magyarázatot ad. Azt állítja, hogy az erkölcsi és jogi normák realitásként csakis az emberi pszichében ragadhatók meg. Szerinte a pszichológiai kondicionált reakciókra alapozott normák évszázadok alatt alakulnak ki, és a kezdetben varázserőből levezetett tabuk és szabályok elültették az emberekben a kötelezettség érzését. Ez a hit ugyan jórészt elveszett, ám a mentális reakció rögzült, vagyis tulajdonképpen a hosszú mentális kondicionálás a jogkövetés alapja.^[14]

2.2. Anders Vilhelm Lundstedt

[7] Anders Vilhelm Lundstedt^[15] jogelméleti munkásságából mindenekelőtt a jog és erkölcs kapcsolatára, a jogalkalmazás és a jogtudomány „realista” feladatainak meghatározására vonatkozó okfejtései érdemelnek kiemelés. Hasonlóan Hägerströmhöz, ő is éles kritikával szemléli a „hagyományos jogelméleteket”, melyek szerinte (legyen szó természetjogról, jogpozitivizmusról, történeti jogi iskoláról, vagy éppen szociológiai jogelméletről) minden látszat ellenére metafizikai megalapozású elméletek. Hiába hittek szerinte a jogpozitivisták abban, hogy a természetjoggal szemben a jog biztosabb alapjára lettek a jogrend kötelező erejében, valójában tévúton járnak. Az adott korban népszerű szabadjogi iskola pedig akkor is metafizikai elmélet, ha módszerét szociológiai, természetjogi, vagy érdekkutató jellegűnek tekinti. Azt, hogy a bírónak miként kell a jogszabály hézagait kitölteni, valójában mindegyik egy tudományosan igazolhatatlan, általános természetjogi jellegű igazság felfogásra alapozza.^[16]

[8] A jog és erkölcs kapcsolatának elemzése során Lundstedt arra a következtetésre jut, hogy az

egyének igazságérzetét a társadalmak fejlődése során egyre inkább a „jogi gépezet” (*legal machinery*) határozza meg és nem fordítva. Nem a társadalmi morál, az általános igazságérzet határozza meg a jogalkotás és jogalkalmazás folyamatait, ahogyan azt a korábbi, metafizikai jellegű jogelméletek gondolták, hanem egyre inkább a társadalmi jólét célját érvényesítő jogi gépezet hat az emberek értékítéleteire.^[17]

[9] Úgy véli, hogy reálisan elképzelve a jogelvek, jogi normák csakis egy módon integrálódhatnak a jogrendszerbe. Akkor, ha a kérdéses elv a társadalmi jólétre, vagyis a társadalom érdekére alapozva nyeri el jogi jellegét. A „*pacta sunt servanda*” elv például nem azért kerül be a törvénybe, mert az egyének a természeti igazságosságra alapozott követelésének megfelel, hanem mert az ígéretek betartásának követelménye a „társadalmi jólét” szempontjából fontos.^[18]

[10] Határozottan tiltakozik az ellen, hogy a bírónak az elé kerülő ügyek eldöntésénél az ügynevezett általános igazságérzetét kellene alkalmaznia. Túl azon, hogy az mindenki számára mást jelenthet, az ügyek eldöntését lehetetlenné teszi. Hiszen ha az „igazságérzet” alapján ítélkezünk, akkor egy jóérzésű bírónak a kártérítési összeg meghatározásánál számos szociális szempontot kellene precízen figyelembe vennie. Tovább menve, azt is tekintetbe kellene vennie, hogy vajon igazságos-e az alperest amiatt büntetni, mert öröklött ügyetlensége vagy feszült és ideges természete miatt okozott kárt? Bár Lundstedt úgy látja, hogy szerencsére az igazságszolgáltatás nem így működik, ám néhány zavaros kártérítési elmélet próbálja az igazságérzetre alapozott módszerrel befolyásolni a bíróságokat.^[19]

[11] Hagerström-nek a „Sollen” objektív létét, és annak tudományos vizsgálhatóságát tagadó felfogása Lundstedt írásaiban is visszaköszön, aki amellet érvel, hogy a hagyományos jogtudományi kutatások valójában nem tekinthetők tudományos tevékenységnek, hiszen a jogrendszert megalapozó jogokat és kötelezettségeket vizsgáló elemzések valójában érzésekből fakadó értékítéletek termékei.^[20] Az érzések hatással vannak az értékítéletre^[21] miközben az érzés strukturálisan kapcsolódik az írásaiban sűrűn emlegetett, a jogrendszer alapját jelentő ügynevezett „jogi gépezet”-hez. Míg szerinte a nyugati, metafizikai tradíciókra épülő jogtudomány a konkrét szabályokat megalapozó jogokat és kötelezettségeket valamilyen a priori forrásból származtatja,^[22] addig Lundstedt szerint a jogok és kötelezettségek alapját valójában az emberi közösségek békés együttélésének biztosítása érdekében fokozatosan kialakuló azon bonyolult jogi gépezetet jelenti, ami a történelem során a társadalmi jólét biztosítása céljából született meg, és ami az emberek erkölcsről, jogról való gondolkodását meghatározza. Lundstedt a „társadalmi jólétre” alapozott módszert a jogalkotás és jogalkalmazás folyamatainak megértésére, alakítására, egyúttal a jogtudomány művelésére is alkalmas megközelítési módnak tartja. A jogtudományt az ideológiai megközelítéstől megtisztítva a szellemtudományok helyett a természettudományok között helyezné el, mert a jogtudomány feladata is az élet világához tartozó tényekre, összefüggésekre irányuló vizsgálat. Jogi ideológiáktól mentesen kell feltenni azt a kérdést, hogy mi a törvények tartalmának és fenntartásának valódi indoka. Ennek megválaszolása szerinte nem igényli a metafizikát. Az ismeretelméleti kérdéseket feltáró jogfilozófia mellett azonban egy ennél is gyakorlatiasabb, ügynevezett konstruktív jogtudomány szükségességére hívja fel a figyelmet, ami a társadalomépítést szolgálja. Ennek a törvényelőkészítésnél, vagy éppen a jogalkalmazásnál szerephez jutó gyakorlati „konstruktív juridik”-nak lesz feladata az, hogy a gyakorló jogászokat támogassa annak tudatosításában, hogy a lehető legjobban teljesíteni tudják a jog funkcióját, amivel a társadalom javát szolgálják.^[23]

2.3. Karl Olivecrona

[12] Karl Olivecrona^[24] szerteágazó munkásságán belül a jog végső alapjának meghatározásával kapcsolatos gondolatait érdemes bemutatni mindenekelőtt, hiszen az iskola egyik alaptételének szisztematikus kifejtését találhatjuk meg írásaiban. Hagerström és Lundstedt felfogásával egybecsengően hangsúlyozza, hogy a legtöbb jogelmélet a jog természetének vizsgálata során, a jog

végső alapjának keresésekor mind eljut a tényeken túli világig. Legyen szó a természetjogról, vagy a jogpozitivisták parancselméletekről, vagy Kelsen jogfelfogásáról, melyek a jogot az önkényes akaraton túli tényezővel magyarázni kívánták, mind valamilyen abszolút, ám realitáson túlmutató forrást fedeznek fel. A társadalmi szerződés elmélete, vagy a kelsen-i hipotetikus alapszabály a jogot a nyers erőszaktól, vagy a parancsok, normák pusztán hierarchiájától egyaránt úgy teszi megkülönböztethetővé, hogy az ok-okozati lánc végére valamilyen fiktív tényt helyez. Ez az a metafizikus jogszemlélet, mely a realitástól elrugaszkodó felesleges okoskodással kívánja megalapozni a jog fogalmát. Márpedig szerinte a metafizika a jog megértése szempontjából nem vezet sehova.^[25] Ha a jog alapját keressük, akkor csak azt a választ adhatjuk, hogy a jognak nincs végső alapja. A végső alapot keresők a tények világán kívül kutakodnak, és ha egyfajta parancsrendszerből indulnak ki, akkor az egészen az alkotmányig eljutó parancssor végén meg kell hogy találják a parancsjog abszolút alapját, ami csakis egy tudománytalan fikció lehet. A dilemma feloldására, hogy a fikciót tényre cseréljék, Jellinek példáját említi, aki a jogkövetés végső alapként a köteletség fennállásának elismertségét határozza meg. Ám Olivecrona szerint ennek sincs semmi értelme, „mert semmit nem tehetünk létezővé azért, hogy elismerjük létezését”.^[26] Az elismeréshez kapcsolt tények a lakosság magatartását jelentenék ebben az esetben, ám azok az aktív magatartástól a tőrésig sokfélék lehetnek. Ezek pedig nem igazolhatják a jog kötelező erejére vonatkozó következtetést. Valójában Jellinek elgondolását is egyfajta természetjogi szerződéselméletnek tartja Olivecrona. A gordiuszi csomó átvágására egyetlen esélyt lát. El kell vetni a jog azon felfogását, mely a kötelezettség eszméjére épül, és a jogot csupán társadalmi tények halmazaként kell felfogni. „Ha a tényekhez tartjuk magunkat, akkor csak a kötelező erő eszméjével kell foglalkoznunk. Ez pszichológiai realitás, amely eléggé jelentős. Ez azonban minden.”^[27] A szabályok magatartásminták, melyekhez egy „kell” vagy „lesz” társul, és ezek követésének oka a közös motivációs mintákban található meg. A társadalomban számos embercsoport rendelkezik hasonló motivációs mintákkal. (A tisztviselők azért alkalmazzák a szabályokat szabályszerűen, mert viszonylag egységesen motiváltak.)^[28] A jog alapja tehát nem más, mint a motivációs azonosság.^[29] A jogszabályok Olivecrona szerint független imperatívuszok is egyúttal. A jogalkotó egy bizonyos viselkedést vár el, és a függetlenség abban ragadható meg, hogy az akarat mögött nincs egy valós parancsoló személy vagy embercsoport, ami a pusztán parancstól a jogi normát megkülönbözteti.^[30] A jogszabályoknak engedelmesség pedig egy bonyolult lélektani folyamat eredménye, ami miatt a társadalom tagjai kötelességüknek érzik a jogszabálynak megfelelő viselkedést.^[31]

[13] Olivecrona konklúziója szerint a jog hagyományos értelemben nem rendelkezik kötőerővel, a valóságban nem léteznek jogok és kötelezettségek, csupán bonyolult pszichológiai folyamatok eredményeként kialakuló emberi érzések, és a jog nem tekinthető másnak, mint egyfajta „szervezett erőszaknak”.^[32]

[14] A jogi nyelv és a valóság összefüggéseinek feltárása a skandináv jogi realizmus egyik alapkérdésének számít. Mit lehet kezdeni azokkal a fogalmakkal, melyek látszólag a jog lényegét jelentik (alanyi jogok, kötelezettségek, tulajdon, kár, igény stb.)? Van-e ezeknek a fogalmaknak bármilyen köze a reális tények világához? Bár az összefüggés skandináv realista megközelítési módját a szélesebb olvasóközönség mindenekelőtt Alf Ross egyik írása miatt ismeri, ám Olivecrona e témában írt tanulmánya az iskola egyes képviselői nézeteinek bemutatására is vállalkozott. Ráadásul ebben az írásában az amerikai jogi realizmus alaptételeivel is foglalkozik, hogy érzékeltesse az amerikai és skandináv jogi realizmus felfogásának hasonlóságát, egyben lényegi különbségeit. A különböző (metafizikai, naturalista, pozitivisták) álláspontok kritikáját követően megállapítja, hogy az amerikai realisták helyesen ismerik fel, hogy a jogi nyelv tele van metafizikai jellegű fogalmakkal, melyek empirikusan nem leírhatók, ám ezekből mégis egy sor empirikus döntés születik.^[33] Az amerikai realisták felismerik, hogy ezek a fogalmak nem azonosíthatók a tényekkel abban az értelemben, ahogyan azt például Austin tette. „Az elsődleges jogok és kötelezettségek, amelyekkel a jogtudomány állandóan foglalkozik, nem mások, mint jóslatok” – idézi Holmes bírósági híres megállapítását. A megoldást az amerikai realisták az előrelátási elmélettel oldják

fel, a jogokra és kötelezettségekre vonatkozó fogalmakat, kijelentéseket a bírói aktusokra vonatkozó kijelentésekkel helyettesítenék. Olivecrona több pontban is kritizálja az amerikai realisták elméletét. Szerinte jogfilozófiai magyarázatot nem adnak a hagyományos jogi fogalmak mibenlétére, funkciójára. Másrészt az amerikai jogi realizmus arra a feltevésre épít, hogy a jogszabályok a bíróságok által kikényszerített szabályok, és a jog emiatt tekinthető csupán jóslatoknak. Ám a bíró nem jelentheti a jog egészét, mert ő is a jogon, jogrendszeren belül helyezkedik el, és őt magát is a jog ruházza fel autoritással. Végül megállapítja, hogy az amerikai realisták metafizikus fogalmakkal szembeni harca célszerűtlen, mert e fogalmaknak meghatározott funkciója van, amit számos példával igazol. Így Hägerström, Lundstedt, és Ross felfogásával egyezően megállapítja, hogy a jogi nyelv gyökereinél valóban mágikus eredetű nyelvet találhatunk. Ugyanakkor – ellentétben Lundstedt, Ross és az amerikai realisták felfogásával – szerinte csupán e fogalmak természetének, funkciójának empirikus alapú megértésére, nem pedig azok eliminálására kell a jogtudománynak törekednie.^[34]

2.4. Alf Niels Christian Ross

[15] Alf Niels Christian Ross^[35] a skandináv jogi realizmus legismertebb képviselőjének számít, ami nem kis részben annak köszönhető, hogy Herbert Hart (aki Ross munkásságát a realista iskolán belül is kiemelkedőnek tekintette) méltó vitapartnernek tekintette őt, és írásaiban részletesen értékelte Ross felfogását.^[36]

[16] Ross alapfelfogása jól illeszkedik mestere, Hägerström, és az iskolához tartozó másik két jogfilozófus jogfilozófiai alapvetéséhez.^[37] Számára a jogfilozófia központi kérdését (egyúttal a jogfilozófiai koncepciók elhatárolására legalkalmasabb problémakörét) a jog érvényessége jelenti. Szerinte egy általános, minden jogrendszer leírására alkalmas jogfogalom meghatározására tett kísérlet tévútra vezet, mert szükségszerűen metafizikai megoldásokat indukál.^[38] A „Sein és Sollen” dualizmus feloldását abban látja, ha az érvényesség eszméjét mint bizonyos emocionális tapasztalatok racionalizálását fogjuk fel és így a tények világába helyezzük.^[39] A jog Ross szerint sem valamilyen apriori eszmének köszönheti érvényességét, hanem annak a tulajdonságának, hogy egy bizonyos közösséget vagy bizonyos jogi szereplőket, például a bírákat, bizonyos magatartásformákra képes ösztönözni. Az érvényesség tartalomsemleges fogalom, és nem vezethető le a jogrendszerből magából, hanem csakis az empirikus valóság tér-időbeli koordinátáiból. A tartalomsemleges meghatározás a kelsen-i felfogáshoz hasonlít,^[40] ám Ross számára nem egy hipotetikus alapszabály teremt meg az érvényesség alapját, hanem bizonyos empirikus feltételek együttes megléte.

[17] Egy jogi norma szerinte akkor lesz érvényes, ha egyrészt „hatályban van”, és két empirikus feltételnek is megfelel. El kell ismernie és követnie kell a címzettek közösségének többsége által, és e többségnek „társadalmilag kötelezőnek” kell éreznie azt.^[41] A Ross időszakában kortárs jogfilozófiai felfogásoktól leginkább a második feltétel jelentett eltérést. Az első feltétel, vagyis a hatékonyság, vagy tényleges érvényesülés követelményének középpontba állítása nem jelentett újdonságot a kortárs jogelméletben. Ezzel szemben a kötelezettség érzésének beemelése az érvényes jog kritériumai közé egy olyan szubjektív pszichológiai jellegű feltétel meghatározását eredményezte, ami sokak szerint lehetetlenné teszi a jogi és erkölcsi normák elválasztását.^[42] Ross azonban azzal a megkülönböztetéssel él, hogy a jogi normák esetében a kötelezettség érzése más jellegű, mint az erkölcsi normáknál.^[43] Míg az előbbinél a jogi norma címzettje azt érzi, hogy kötelezően, kényszerítetten kell cselekednie, addig az erkölcsi normáknál ez az érzés nem tartalmazza a kényszerítettség érzését, csak azt a tudatot, hogy így kellene cselekednie. (A különbség a „ought”, vagy „have to” és a „must” közötti, egyébként a modern angol nyelvben egyre halványuló jelentésbeli eltéréséből érthető meg.^[44]) A jog egy adott társadalomban létező hatályos jogi normák komplexumát jelenti tehát, mely azonban egy meghatározott politikai és társadalmi környezetben nyeri el érvényességét, ha azt a címzettek többsége, de különösen a jogalkalmazó hatóságok kötelezőnek érzik. A jogi norma Ross-nál attól válik jogi normává, hogy az a bíróságoknak is szól, és

nem pusztán valamilyen magatartást ír elő az állampolgároknak. Ha csak ez utóbbiról lenne szó, ám a bíróságok annak alkalmazását nem éreznék kötelezőnek, akkor azok a morális jellegű normák szintjén rekednének meg.^[45]

[18] Felmerül a kérdés, hogyan lehet megkülönböztetni a kötelező érvényű jogként (és így érvényes jogként) felfogható szabályokat azoktól, amelyek nem azok? Mire vezethető vissza a kötelezettség érzése? Ross szerint a válasz a kényszerben található meg.^[46] Az, hogy egy bizonyos jogszabály érvényes, egyszerűen azt jelenti, hogy azt állítjuk, a szabályt nagy valószínűséggel kötelezőnek, kényszerítőnek fogják érezni a jogalkalmazó hatóságok, és hivatkozni fognak rá annak eldöntésekor, hogy alkalmazzanak-e vagy sem egy kényszerítő intézkedést. A jog valósága tehát annak kényszerítő jellegében rejlik. Ám Ross is jelzi, hogy nem minden szabály mögött áll a szankcióval való fenyegetés. Minden jogrendszerben létezik olyan normák sora, amelyek jogi érvényessége nem azon alapul, hogy kényszerrel garantálják őket. Az előbb említett „irányítási normák” mellett léteznek olyan normák is, melyek érvényességét nem a kényszer biztosítja. Ezek az úgynevezett hatásköri normák (a Hart féle elismerési szabályokhoz hasonlóan)^[47] azért érvényesek, mert egy hosszú, szociálpszichológiai és nyelvi alátámasztást eredményező történelmi folyamatnak köszönhetően a címzettek (különösen a bírúk) azt legitimnek érzik.^[48]

[19] Ross nyelvelméleti elemzéseire is érdemes röviden kitérni, hiszen egy formabontó tanulmánya az iskola nézetrendszerének alapjaira plasztikusan rávilágít. Ross talán egyik legismertebb írásában, a „tyu-tyu”-ról szóló allegorikus tanmeséjében mutatja be érzékletesen azt, amit a skandináv jogi iskola alapvetően állít: a doktrinális jogtudomány olyan fogalmak elemzésével tölti idejét, melyeknek semmi közük sincs a realitáshoz, a jogi tényekhez. A tanmesében szereplő törzsben valamely tabu megsértőjére azt mondják, hogy tette miatt „tyu-tyu” lett, ezért megtisztulási ceremóniának kell alávetnie magát. Vagyis a „jogi” jellegű megfogalmazás egy konkrét esetben úgy szól, hogy „Aki a főnök ételéből evett, az tyu-tyu. Aki pedig tyu-tyu, azt megtisztulási ceremóniának kell alávetni.” Ross arra világít rá, hogy a modern jog is tele van tényleges szemantikai utalás nélküli fogalmakkal, melyek a tyu-tyu-hoz hasonló módon, a valós tényekhez nem kapcsolódva, értelmetlenül kerülnek a jogi nyelv világába. A jogszabály úgy fogalmaz, hogy „Ha valaki kölcsönnyújtásban állapodik meg, akkor igény keletkezik a kölcsönre. Ha egy igény fennáll, a fizetést az esedékesség napján kell teljesíteni.” Ahogyan a tanmesében szereplő normából is ki lehetne hagyni a tyu-tyu fogalmát (Ha valaki evett a főnök ételéből, megtisztulási ceremóniának kell alávetni), úgy a „modern” jogszabályban szereplő, valójában mágikus, mégis könyvtárnyi „jogtudományi” szakirodalmat megalapozó „igény” szó is teljesen felesleges. Az igény valójában ugyanúgy mágikus eredetű, üres fogalom, mint a tyu-tyu, és egy tényektől elrugaszkodott elképzelés kifejeződése. A kölcsönrel kapcsolatos jogszabály tényszerűen úgyis megfogalmazható lenne, hogy „Ha kölcsönt ígér valaki, az esedékesség napján fizetnie kell.” Olivecrona felfogásával ellentétben, az amerikai realistákkal összhangban szerintem nincs szükség a mágikus eredetű fogalmak beiktatására a jogi tény és a jogkövetkezmény közé. Szerintem a modern jogi terminológia és gondolkodás nagyban hasonlít a primitív-mágikus gondolkodáshoz, amikor az maximum a rendszerezést megkönnyítő, de valójában szemantikai utalás nélküli fogalmakat használ, mint például a tulajdonjog, igény, követelés, alanyi jog, amelyek kifejezési technikák csupán, jelölet nélküli szavak, és valójában ugyanazt a szerepet látják el, mint az ismertetett tanmesében a tyu-tyu.^[49]

3. A skandináv jogi realizmus jelentősége a jogelméletben és hatása a joggyakorlatra

[20] A jog mögötti valóság vizsgálatának egy az európai filozófia, jogfilozófia hagyományaira épülő sajátos útkeresését jelenti a skandináv jogi realizmus, mely egy jelentős tudományos hangsúlyeltolódás eredményeként a normatív viszonyok „tisztá” vizsgálatától a jogi normativitás empirikusabb megközelítése felé fordul a 20. században. Az útkeresés közben az irányzat képviselői előszeretettel építik elméletüket a kor meghatározó társadalomtudományi területeinek új eredményeire. Így az iskolaalapító által képviselt filozófiai alapvetés mellett az új szociológiai, pszichológiai és nyelvelméleti ismeretek határozzák meg a fent ismertetett „jogfilozófiai kvartett”

jogfelfogását. A „realizmus” a jogtudomány azon törekvésével szemben fogalmazta meg önmagát, mely (az újkantiánus felfogásra építve a „Sollen” világába tartozónak tekintett) jogi normák társadalmi környezettől független vizsgálatát tartotta a jogtudomány fő feladatának. Ezzel a jogi formalizmussal szemben lépett fel (az amerikai jogi realizmussal ebben a tekintetben azonos módon) a skandináv jogi realizmus, hogy a jog érvényességének lényegét az emberi (bírói) pszichébe helyezze, és a jogról való empirikus ismeretszerzést éppenhogy a jogtudomány legfőbb feladatának tekintse. Az 1920-as évektől egészen az 1960-as évekig tartott a skandináv jogi realizmus iránti „felfokozott” érdeklődés, amikor neves kortárs jogelméleti szerzők tüntették ki figyelmükkel az uppsalai jogfilozófiai iskola képviselőit.^[50] Herbert Hart Ross-kritikája különösen nagy figyelmet keltett, és részben hozzá is járult a skandináv realizmus elhalványulásához, mely folyamat Leiter azon meglátásában összegződött, hogy a skandináv jogi realizmus múzeumi darabbá vált.^[51] Hart kritikájában különösen Ross érvényesség-felfogását utasította el. Ross érvényességről vallott felfogását híres sakk példájával próbálta érthetővé tenni. Szerinte a sakk szabályai (például, hogy melyik bábu miként mozoghat) csak akkor lehetnek érvényesek, ha azt valóban követik a játékosok, mert azt magukra nézve kötelezőnek tartják. Szerinte a jogi norma lényege sem az, hogy magatartási szabályokat ír elő a társadalom tagjai számára, hanem az, hogy a jog érvényesítését a bíróságok biztosítják azon oknál fogva, hogy a normába foglalt magatartási szabályt érvényesnek fogadják el. A jog lényege tehát, hogy bíróságok számára szóló előírást tartalmaznak, és az előírásokat a bírók kötelező érvényűként ismerik el. A normák olyan előrejelzések tehát, melyek érvényesülése a bíróságok cselekedeteitől függenek. Hart plasztikus, híressé váló sport példával próbálta ezt a felfogást elutasítani. Szerinte a jog érvényessége lényegileg különbözik a sakk példájától, és sokkal inkább a gólhoz hasonlítható. Amikor valaki gólt szerez, akkor egy mindenki által elfogadott szabály alapján nyeri meg a játékot. Eközben nincs szó a saját, vagy mások viselkedésére vonatkozó előrejelzésekről.^[52] Ross, válaszában (amit Hart mára már ikonikussá vált alapművéről írt recenziójában bontott ki^[53]) amellet érvelt, hogy az érvényesség körüli vita valójában félreértésen alapul, és hogy kettejük nézetei helyes értelmezés mellett nem is állnak olyan távol egymástól.^[54] Ám a jogfilozófiában jelentős autoritássá érő Hart által megfogalmazott kritika egyre inkább érezte hatását, ami nagyban hozzájárult a skandináv jogi realizmus elhalványulásához.^[55]

[21] Bár olvasni lehet a skandináv jogi realizmus reneszánszáról is,^[56] és van, aki ma már a Hart–Ross vitában is az utóbbit hozza ki „győztesnek”,^[57] az irányzat helyét mégis úgy lehet meghatározni, hogy az adott korban érdekes, szinte „egzotikus, pszichologizáló irányzat” mára a kortárs jogelméleti vitákban jobbra reflektálatlanul marad.

[22] Hatása ugyanakkor markánsan érezhető a skandináv országok joggyakorlatában, mindenekelőtt az alapjogi bírászkodás területén. Az iskola tagjainak a természetjoggal folytatott vitájából, és általában az objektív értékek létezésének megkérdőjelezéséből szükségszerűen következhetett az emberi jogok kétségbe vonása is. A jogi realizmusnak a jogot egyfajta állami erőszakként meghatározó, jogpozitivistá jellegű felfogása a politika elsődlegességét hirdette az egyéni emberi jogokkal szemben. A realizmus skandináv irányzatát gyakran a szociáldemokrata jóléti állam jogi ideológiájának tekintették, mely a törvényhozó és végrehajtó hatalom által biztosított jogokat az állami erőszakmonopólium termékeként fogta fel. A második világháborút követő európai tendenciákkal szemben a kormányzati reformoknak tulajdonítottak jelentőséget, nem a konzervatív erkölcsi premisszákon nyugvó természetjogi alapú állampolgári jogoknak. Míg a náci rezsim okozta tragédiák az újjáéledő természetjogi gondolatokra alapított aktivista alkotmánybíráskodást alapozták meg Nyugat-Európában, addig a skandináv országokban, ahol a mindenható állam fenyegetése sosem okozott reális félelmet, inkább a szociáldemokrata hegemonia megerősödése volt megfigyelhető a világháborút követő évtizedekben, így az alapjogi bírászkodásnak nem sok szerep jutott. A jogi realizmus markáns, a politikai jog elsőbbségét hangoztató álláspontja kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy az emberi jogok bírósági védelme viszonylag gyenge maradt a skandináv országokban.^[58]

4. JEGYZETEK

[1] Hägerström Cato híres mondatát parafrezálva hirdette: „Praeterea censeo metaphysicam esse delendam.” Lásd: Axel HÄGERSTRÖM: *Philosophy and religion*, (first published: Taylor and Francis, 1964) Routledge, 2002, 42.

[2] „Meg kell semmisítenünk a metafizikát, ha valaha is át akarunk hatolni a szavak ködén.” Axel HÄGERSTRÖM: *Philosophy and Religion*, Ed. and trans. Robert T. SANDIN, London, Routledge, 1964, 74.

[3] Axel Anders Theodor Hägerström (1868. szeptember 6., Vireda – 1939. július 7., Uppsala) svéd filozófus. Az Uppsalai Egyetem hallgatójaként feladta a teológiát a filozófiai pálya kedvéért. 1893-tól 1933-as nyugdíjazásáig az uppsalai egyetemen tanított filozófiát. A pozitivista uppsalai filozófiai iskola – az angol–amerikai analitikus filozófia, valamint a bécsi kör logikai pozitivizmusának svéd megfelelőjeként és a skandináv jogi realizmus mozgalom megalapítójaként vált ismertté. Fontosabb művei: *Das Prinzip der Wissenschaft* 1908; *Botanisten och filosofen* 1910; *Social teleologi i marxismen* 1909; *Om Moraliska Föreställningars Sanning* 1911; *Der römische Obligationsbegriff im Lichte der allgemeinen römischen Rechtsanschauung*, vol. 2, 1927–41; *Inquiries Into the Nature of Law and Morals*, by Axel Hägerström. 1953. Részletes bibliográfia itt található: VISEGRÁDY Antal (szerk.): *Scandinavian legal realism = Skandináv jogi realizmus*, Budapest, Szent István Társulat, 2003, XXVIII.

[4] Passmore például kifejezetten filozófiai tekintetű munkásságát, aki ugyan kirándulást tett a római jog világába is, ám jogelméleti munkássága iskolaalapítóként való elismerése mellett sem számít jelentősnek. Lásd: John Arthur PASSMORE: „Hägerström's Philosophy of Law” *Philosophy* 1961/137, 143–160. Hasonló megállapítást találhatunk Olivecrona nyelvelméleti tanulmányában is: „Bár a jog eszméjét Hägerström sokféle összefüggésben tárgyalta, nézeteit sosem fejtette ki részletesen.” Lásd Karl OLIVECRONA: „A jogi nyelv és a valóság” in SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*, Budapest, magánkiadás, 2000, 160.; Visegrády Antal skandináv realizmusról szóló tanulmányában úgy fogalmaz: „[...] az alapító atya nem jogász volt, hanem filozófus”. VISEGRÁDY Antal: „A skandináv jogi realizmus helye és szerepe a nordikus jogelméletben” *Magyar Jog* 1998/10, 585–589.; VISEGRÁDY Antal: *Scandinavian legal realism = Skandináv jogi realizmus*, Budapest, Szent István Társulat, 2003, 17.

[5] Volt, aki szerint éppen kiterjedt jogtörténeti kutatásai akadályozták meg, hogy részletesebb jogelméleti koncepciót fejtsen ki. Lásd Albert A. Ehrenzweig ajánlását Hägerström egyik jogelméleti alapművének angol nyelvű kiadásához. Ugyanehhez a műhöz Horváth Barna is ajánlást írt, aki méltatta a skandináv jogi realizmus teljesítményét. Albert A. EHRENZWEIG – Barna HORVATH: „Inquiries into the Nature of Law and Morals by A. Hägerström, Karl Olivecrona, C. D. Broad” *The American Journal of Comparative Law* 1954/1, 116–119.

[6] Lásd Christopher J. Boström racionális idealista elméletéről: Johan STRANG: „The Scandinavian Value Nihilists The Crisis of Democracy in the 1930s and 1940s” *Nordeuropaforum* 19/1, 2009, 37–63.

[7] Lásd Hans RUIN: „Hägerström, Nietzsche and Swedish Nihilism” in Sven ELIAESON – Patricia MINDUS – Stephen P. TURNER (eds.): *Axel Hägerström and Modern Social Thought*, Oxford, Bardwell Press, 2014, 177–202.

[8] Kelsen elméletének kritikájára egy egész fejezetet szánt legfontosabb jogelméleti művében. Ennek elemzéséhez lásd: Douglas J. SHERBANIUK: „Scandinavian Realism” *Alberta Law Review* 1962/2, 61.

[9] Axel HÄGERSTRÖM: „A jog alapvető problémáiról” (ford. SAJÓ András) in: VARGA Csaba – PESCHKA Vilmos (szerk.) *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977, 98.

[10] Lásd HÄGERSTRÖM (9. j.) 98–99.

[11] Lásd HÄGERSTRÖM (9. j.) 101.

[12] Lásd PASSMORE (4. j.)

[13] Lásd SHERBANIUK (8. j.) 62.; Érdekes és hasonlóan tömör, ám az „iskolateremtő” érvelési folyamatra vonatkozó összefoglalását adja Hägerström jogfelfogásának az iskola oszlopos tagjának számító Karl Olivecrona. „[...] Érvelésében három lépés különíthető el [...] Az első lépésben a jog eszméjét ütközteti objektív tényekkel(1). Második lépésben megkísérli tisztázni, hogy mit ölel fel a jogosultság eszméje; ekként a jogot – úgymond- belülről szemléli (2). A jogi kötelezettség elemzése hasonló menetben történik (3). Majd e fogalmakat kritikailag, kívülről veszi szemügyre (4). Mindehhez az elemzéshez egy pszichikai (5) és egy történeti magyarázat társul (6).” Lásd OLIVECRONA (4. j.) 160–161.

[14] Lásd HÄGERSTRÖM (9. j.) 97.

[15] Anders Vilhelm Lundstedt (1882. szeptember 11. – 1955. augusztus 20.) svéd jogász és törvényhozó, aki jogi tanulmányait a Lundi Egyetemen végezte, majd 1914 és 1947 között az Uppsalai Egyetem jogászprofesszora volt. Legjelentősebb írásai: Superstition or rationality in action for peace? Arguments against founding a world peace on the common sense of justice. A criticism of jurisprudence 1925; The responsibility of legal science for the fate of man and nations. *New York University Law Quarterly Review* 1932; Legal thinking revised. My views on law 1956. Részletes bibliográfia itt található: VISEGRÁDY (3. j.) XXXI–XXXII.

[16] A pandektistáknál (akiket Lundstedt a jogpozitivizmus képviselőinek nevez) látja ezt legnyilvánvalóbbnak, akiknek elméletét az ulpianusi kettőség (Iustitia-ra alapozott Ius) teszi egyértelműen természetjogivá. Vilhelm A. LUNDSTEDT: „Az újragondolt jogi gondolkodás” (ford. SAJÓ András) in VARGA Csaba – PESCHKA Vilmos (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*, Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1977, 117.

[17] Fuller is elismerően szólt Lundstedt álláspontjáról, és általában a skandináv jogi realizmus felismeréséről, hogy a morál jogba integrálásának folyamata korántsem egyoldalú. Lásd Lon L. FULLER: *The Law in Quest of itself*, Chicago, Foundation Press, 1940, 135–136.

[18] Lásd LUNDSTEDT (16. j.) 119.

[19] Lásd SHERBANIUK (8 j.) 63.

[20] Vilhelm A. LUNDSTEDT: „The responsibility of legal science for the fate of man and nations” *New York University Law Quarterly Review* 1932/10, 326–340.; Uő: *Legal Thinking Revised My Views on Law*, Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1956.; LUNDSTEDT (16. j.)

[21] Lásd LUNDSTEDT (20. j., 1956) 137., 165.

[22] Lásd LUNDSTEDT (20. j., 1956) 285–300.

[23] Lásd LUNDSTEDT (16. j.) 126.

[24] Karl Olivecrona Uppsalában született 1897-ben. 1915 és 1920 között jogot tanult Uppsalában, ahol Hägerström tanítványa volt. A Lundi egyetemen az eljárásjog és jogfilozófiai professzora lett és 1939-ben jelenik meg első figyelemfelkeltő könyve, a „Jog mint tény”. A könyvben kifejtett realista elméletben – ellentétben az 1971-es, hasonló című műtől) még az erőmonopóliumról, mint a jog alapjának fontosságáról is értekezett, és Németország jelentőségét hangsúlyozta az európai béke biztosítása kapcsán. A világpolitikai helyzetre vonatkozó vitatott álláspontja különös figyelmet keltett a háború alatt: az „England eller Tyskland” címmel megjelenő röpiratában amellett érvelt, hogy Anglia elvesztette vezető szerepét Európában. Főbb művei: Några synpunkter på de juridiska begreppen in *Festskrift tillägnad Axel Hägerström* 1928; *Law as Fact* 1939; *Om lagen och staten* 1940; *Lagens imperativ* 1942; *Realism and Idealism: Some Reflections on the Cardinal Point in Legal Philosophy* 1951; *The Problem of the Monetary Unit* 1957; *The legal theories of Axel Hägerström and Vilhelm Lundstedt’ Scandinavian Studies in Law* 1959; *Bätt och dom* 1960; *Legal Language and Reality* 1962; *The Imperative Element in the Law* 1964; *Grundtankar hos Hägerström och Lundstedt* 1972. Részletes

bibliográfia itt található: VISEGRÁDY (3. j.) XXXIII–XXXIV.

[25] Olivecrona szerint a jogfilozófiának meg kell újulnia. Ellentétben Lundstedt elgondolásával, szerinte a jogfilozófia és a jogtudomány elválását semmi nem indokolja. „Az egységes és realista jogtudomány [...] a társadalomtudományok egyik ága. Nem ismerhetünk el rögzített határokat e tudomány s a lélektan, a szociológia és a közgazdaságtan között. Csakis a metafizikus felfogások számlájára írható az a nézet, mely szerint a jogtudománynak a társadalomtudományok általános mozgásterétől különböző valóságszférában kellene mozognia. Karl OLIVECRONA: „A jog mint tény” (ford. SAJÓ András) in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 356.

[26] Lásd OLIVECRONA (25. j.) 345.

[27] Karl OLIVECRONA: *Gesetz und Staat*, Kopenhagen, Leipzig, Munksgaard, Meiner, 1940. 11.; Lásd PESCHKA Vilmos: „A pszichologizmus a modern burzsoá jogelméletben” in SZABÓ Imre (szerk.): *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 183.

[28] Lásd OLIVECRONA (25. j.) 349.

[29] VARGA Csaba: „Skandináv jogi realizmus” in VARGA Csaba: *Jogbölcselet: XIX–XX. század. Előadások*, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2008, 88.

[30] A téma elemzéséhez lásd: Torben SPAAK: „Philosophy of Law of Karl Olivecrona” in Mortimer SELLERS, Stephan KIRSTE (eds), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*, Springer, Dordrecht, 2017.

[31] Lásd OLIVECRONA (25. j.) 347.

[32] Lásd OLIVECRONA (27. j.)

[33] Felix COHEN: „Transcendental Nonsense and the Functional Approach” *Columbia Law Review* 1935/6, 809–849.; Lásd OLIVECRONA (4. j.)157.

[34] Lásd OLIVECRONA (4. j.) 182.

[35] Alf Niels Christian Ross (1899–1979) a Koppenhágai Egyetemen tanult jogot, 1922-ben szerzett diplomát. Ezt követően egy ügyvédi irodában dolgozott, ám 1923-tól két és fél évig tanult Franciaországban és Angliában. Ausztriában is járt, ahol megismerkedett Hans Kelsennel. Az 1928–1929-es éveket az Uppsalai Egyetemen töltötte, ahol 1929-ben Axel Hägerström irányításával filozófiából doktorált. 1935-ben kinevezték a koppenhágai egyetemre alkotmányjogot tanítani. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának bírója volt 1959 és 1971 között. Főbb művei: Kritik der sogenannten praktischen Erkenntnis: Zugleich Prolegomena zu einer Kritik der Rechtswissenschaft 1933; Concerning Reality and Validity in Legal Procedure: a Critique of the Fundamental Concepts of Theoretical Law 1934; Towards a Realistic Jurisprudence: a Criticism of the Dualism in Law 1946; Why Democracy? 1946; Constitution of the United Nations: analysis of structure and function 1950; Om ret og retfaerdighed 1953; On Law and Justice 1958; Forbrydelse og straf 1974; Crime and Punishment 1974; On Guilt, Responsibility and Punishment 1975. Részletes bibliográfia itt található: VISEGRÁDY (3. j.) XXXV–XXXVI.

[36] Hart a „Law and Justice”-ról írt tanulmányában Ross könyvét briliánsnak nevezte, és megfogalmazása szerint Ross kevésbé tekervényes és homályos, mint Hägerström, kevésbé naív és akadémikus, mint Lundstedt, gazdagabb tanulságos példákban és konkrét részletekben, mint Olivecrona. Lásd: H. L. A. HART, „Scandinavian Realism.” *The Cambridge Law Journal* 1959/2, 233–240. <http://www.jstor.org/stable/4504599>.

[37] Bár a Ross és Olivecrona elmélete közötti különbségre számos ponton rátalálhatunk Lásd SZABÓ Miklós: „Alf Ross” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999, 255–265.

- [38] Alf ROSS: *On Law and Justice*. London, Stevens & Sons, 1958; Lásd SZABÓ (37. j.)
- [39] Alf ROSS: *Towards a Realistic Jurisprudence: A Criticism of the Dualism in Law*, Copenhagen, E. Munksgaard, 1946, 10.
- [40] A skandináv jogi realizmus és a kelsen elmélet összefüggéseihez lásd: VISEGRÁDY Antal – CSIZMADIA Tamás: „Hans Kelsen és a skandináv realizmus” *Világosság* 2005/11. 89.
- [41] Lásd ROSS (39. j.)
- [42] Olexij M. METEŇKANYČ: „Alf Ross and his legal philosophy” *Bratislava Law Review* 2018/2, 171–182.,176.
- [43] M. ZAMBONI: „Alf Ross’s Legal Philosophy” in E. PATTARO, C. ROVERSI, (eds) *A treatise of legal philosophy and general jurisprudence. Volume 12 Legal philosophy in the twentieth century: the civil law world Tome 2 Main orientations and topics*. Springer, Dordrecht, 2016, 404.
- [44] Ez a különbség a skandináv nyelvekben is megvan. A „bör”, a „skall” és a „måste” ezeknek a svéd megfelelője.
- [45] Lásd ROSS (38. j.) 16.
- [46] Ahogy Hart fogalmaz: Ross a kötelezettség fogalmát a tapasztalt magatartásmódokat kísérő lelkiállapotként elemzi. H. L. A. HART: *A jog fogalma*, Budapest, Osiris, 1995, 334.
- [47] Hart szerint a Ross féle megközelítés abban téved, hogy a hatásköri normák ebben a felfogásban visszavezethető a „magatartási normákra”, mivel a normák mindkét fajtáját „bírószágnak szóló útmutatásként értelmezi. Lásd HART (46. j.) 329.
- [48] Lásd ROSS (38. j.) 78–80.; ROSS (39. j.) 89–90, 108–112.
- [49] Alf ROSS: „TŰ-TŰ.” *Harvard Law Review*,1957/5, 812–825.; A tanulmány Bragyova András fordításában magyarul is elérhető. (in SZABÓ Miklós – VARGA Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*, Budapest, magánkiadás, 2000.)
- [50] John RAWLS: „Review of Axel Hägerström’s Inquiries into the nature of Law and Morals” *Mind*, Vol. 64, Issue 255. 1955. 421–422.; Hans KELSEN: „Eine realistische und die reine Rechtslehre” *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* Vol. 10., Issue 1. 1959, 1–25.; H. L. A. HART: „Scandinavian Realism” *Cambridge Law Journal* Vol. 17, Issue 2, 1959, 232–240.
- [51] Brian LEITER: „Naturalism in Legal philosophy” in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 5.1. Scandinavian legal realism. Idézi: Toni MALMINEN: „Scandinavian Legal realism – Some unfinished Business” *Retfærd* Vol. 39, Nr. 4, 2016, 57.
- [52] HART (50. j.) 235.
- [53] Alf ROSS.: „Review of The Concept of Law. By H.L.A. Hart” *The Yale Law Journal* 71, (1962) 1190.
- [54] Ross a zavart, részben, a dán „gældende ret” kifejezés angol fordítására vezette vissza. Az „érvényes jog”-ként való fordítás szerinte „furcsán hangzik az angol nyelvhasználatban”, helyette a „fennálló jog” vagy a „hatályos jog” megfelelőbb lett volna. Ross ennek az írásának utolsó soraiban némi sértettségének is hangot adott: „[...] amennyire én látom, gyakorlatilag nincs nézeteltérés Hart és köztem. Hart egyetért abban a véleményben, hogy egy szabály vagy szabályrendszer létezésének kérdése empirikus kérdés. Ténykérdés, amely attól függ, hogy a bíróságok a tényleges gyakorlatban hogyan határozzák meg, hogy mit kell jognak tekinteni [...] Az, hogy [...] a megbecsülés nem kölcsönös, nem ok arra, hogy én ne fejezzem ki nagyrabecsülésemet a munkája iránt, és ne fejezzem ki meggyőződésemet, hogy mi ketten ugyanazt az utat követjük.”
- [55] LEITER (51. j.) 5.1.
- [56] MALMINEN (51. j.) 57.

[57] J. H. HOLTERMAN: „A Straw Man Revisited Resettling the Score between H.L.A. Hart and Scandinavian Legal Realism” *iCourts Working Paper Series*, No. 78, 2016.

[58] A témához lásd: Johan STRANG: „Contribution to a historical special issue of *Nordic Journal of Rights: Axel Hägerström, Alf Ross and the Persistent Attack on Natural Law*” *Taylor & Francis Online*, 30 Oct 2018.